

Katja Vadnal

ZELENI PROGRAMI SOCIALNEGA VARSTVA KOT SESTAVINA POLITIKE ENAKIH MOŽNOSTI

POVOD

Kot vsaka druga dejavnost ima tudi kmetijstvo poleg svoje osnovne funkcije, ki je pridelovanje živeža in surovin, še druge naloge, ki prispevajo h gospodarski rasti in družbenemu razvoju. Čeprav so te funkcije intrinzične, so šele nedavno postale predmet politične razprave o vlogi kmetijstva v sodobnem gospodarskem in družbenem razvoju. Ozadje razprave o večnamenskosti kmetijstva je proces sprememb v kmetijski politiki, ki se je začel sredi 80. let 20. stoletja (Vadnal 1985). Pri tem pa sam koncept večnamenskosti še ni enoznačno opredeljen (FAO 1999, OECD 2001). V njegovo pojasnjevanje stopajo trije kompleksni, med seboj povezani sklopi: prehranska varnost (Maxwell 1996, Cassman, Harwood 1995), ohranjanje naravnega okolja in krajine (Vos, Meekes 1999, Topp, Mitchell 2003) in vzdrževanje gospodarske rasti, ohranjanje socialne živosti območij in podeželskih skupnosti (Terluin 2003). Vsi trije vidiki se prepletajo tudi v aktualnih razpravah o večnamenski prihodnosti skupne kmetijske politike EU (Hočevar, Juvančič 2006). Pri tem pa je v celoti spregledana vloga, ki bi jo lahko kmetijstvo in podeželske skupnosti odigrali pri spodbujanju socialnega vključevanja zgodovinsko izključenih družbenih skupin – na primer ljudi s posebnimi potrebami – v skupnost.

Kmetijstvo in podeželske skupnosti v Evropi že od nekdaj sodelujejo pri razvijanju in pospeševanju različnih načinov in oblik solidarnosti, socialne pomoči in socialnega vključevanja. Tudi v sodobni Evropi lahko srečamo bogate tovrstne kmetijske izkušnje, podedovane iz preteklosti ali nastale nedavno, za katere je

značilen poseben, smiseln odnos med kmetovanjem in socialnim vključevanjem, ki pa so institucionalno in raziskovalno »nevidne«. Da se stvari na tem področju spreminjajo, kažejo nove mreže relevantnih deležnikov (International Community of Practice – Farming for Health) kot tudi raziskovalcev (COST Action 844: Green Care in Agriculture). Tudi komisija EU v sklopu 6. okvirnega programa raziskovanja, inovativnosti in tehnološkega razvoja financira projekt »So Far: Posebna podporna akcija EU na področju zelenih programov socialnega varstva« (So Far 2006).

Tudi v Sloveniji je ravno v zadnjem času prišlo do pomembnega institucionalnega premika na tem področju. V tako imenovano tretjo os programa razvoja podeželja Republike Slovenije 2007–2013 je umeščen ukrep 311 – Diverzifikacija v nekmetijske aktivnosti: Storitvene dejavnosti na kmetiji, ki vsebuje tudi varstvo otrok, starejših in oseb s posebnimi potrebami (MKGP 2007). Pri kreiranju izvedbenega algoritma tega ukrepa bodo še kako dragocene obstoječe domače izkušnje dobre prakse povezovanja kmetijstva in socialnega varstva.

V prispevku bomo predstavili rezultate študija 15 primerov dobre prakse povezovanja kmetijstva in socialnega varstva in ocenili njihov skupni potencial na področju izenačevanja možnosti.

METODA

Ker pojem »zeleni program socialnega varstva«, ki opiše prepletanje kmetijstva in socialnega varstva, še ni enoznačno definiran

(Hassink, Dijk 2006), smo za potrebe raziskave uporabili tole definicijo: zeleni program socialnega varstva je vsakršna kombinacija rabe kulturnih rastlin in domačih živali z varstvom, usposabljanjem in zaposlovanjem oseb s posebnimi potrebami in z njihovim vključevanjem v večinsko družbo.

V analizo dobre prakse povezovanja kmetijstva in socialnega varstva smo zajeli:

- 4 družinske kmetije
- 2 invalidski podjetji
- 2 delovno rehabilitacijska centra v lasti organizacij uporabnikov
- 2 centra za usposabljanje, delo in varstvo
- 2 posebna socialna zavoda
- 2 varstveno-delovna centra
- 1 rekreacijski center v lasti organizacije uporabnikov.

Analizirani primeri pokrivajo celotno območje Slovenije. Uporabniki programov so prvenstveno osebe z motnjo v duševnem zdravju in v duševnem razvoju.

Primere smo analizirali s pomočjo intervjujev. V vseh primerih smo pogovor opravili z za program odgovorno osebo. V enem primeru smo opravili tudi pogovor z uporabniki. Kot

podlago za intervjuje smo uporabili poseben opomnik-vprašalnik, ki smo ga razvili skupaj s partnerji v okviru projekta So Far.

SPLOŠNI PROFIL ZELENIH PROGRAMOV

Opazovani zeleni programi delujejo po zelo različnih organizacijskih in tudi upravljalških shemah (kmetije in podjetja, socialnovarstvene institucije ali društva, združenja uporabnikov). Tudi po tipu pa so si kaj različni: od vrtička prek dopolnilne dejavnosti na kmetiji do izvajanja komunalnega vrtnarstva velikega obsega. Skupaj imajo na voljo okoli 1.300 ha zemljišč, katerih večina so javne zelenice. Za kmetijsko proizvodnjo je na voljo okoli 100 ha zemljišč. Po vrsti kmetijske proizvodnje so ti zeleni programi mešani, saj kombinirajo rastlinsko proizvodnjo in živinorejo (skupaj 65 glav, pretežno drobnica). Prevladuje ekološka vrtnarska oziroma kmetijska praksa.

Kmetijska sestavina je smiselno vključena v splet socialnovarstvenih storitev, med katerimi je najbolj pogosta t. i. življenje in delo (v trinajstih primerih), sledijo ji integracija v delo oziroma zaposlitvena rehabilitacija (v devetih primerih), dnevno varstvo (v šestih primerih), pristočasne aktivnosti (v petih primerih) in terapija (v štirih primerih). Najpogostejša je kombinacija med življenjem in delom in integracijo v delo.

V programe je skupaj vključenih okoli 600 uporabnikov, od najmanj dveh do največ 210 na program. Velika večina je oseb z motnjo v duševnem razvoju, veliko pa je tudi oseb z motnjo v duševnem zdravju. Praviloma so to osebe, ki potrebujejo pomoč, niso zaposlene in je izvajalec programa plačan za aktivnosti oz. pomoč uporabnikom. V petih zelenih programih pa so tudi uporabniki, ki so na programu redno zaposleni in prejemajo plačilo. Med uporabniki je dve tretjini moških in le tretjina žensk. Aktivnosti v večini primerov potekajo pet ali več dni tedensko.

V aktivnosti na zelenih programih je skupno vključenih okoli trideset zaposlenih, ki na njih izpolnijo le del svoje skupne delovne

Preglednica 1: Struktura pogovora o zelenih programih socialnega varstva po vsebinskih sklopih

Vsebinski sklop	Indikator
Splošni profil	Tip programa/organizacije
	Kmetijska sestavina
	Socialnovarstvena sestavina
	Uporabniki/udeleženci
Začetki	Zaposleni na projektu
	Čas
	Začetni motivi
	Začetne težave
Gospodarski vidiki	Podpore
	Razmerje med stroški in prihodki
	Sedanji gospodarski položaj
	Pričakovani gospodarski položaj
Učinki	Investiranje
	Na uporabnika
	Na izvajalca
Institucionalni razvojni vzvodi	Na družbeno okolje
	Prepoznavnost
	Politike

obveznosti. Večina med njimi je žensk. Po njihovih kvalifikacijah jih je kar tretjina kmetijskih strokovnjakov. Le štirje med njimi so brez posebnih kvalifikacij.

ZAČETKI ZELENIH PROGRAMOV

Tako kot drugod v Evropi (Hassink, Dijk 2006) se je tudi v Sloveniji večina zelenih programov socialnega varstva začela ob koncu 20. stoletja, v letih 1995–2000, tako da je za njimi že okoli deset let izkušenj, ki pa še niso bile deležne ustrezne analitične pozornosti. Po svojih motivih so si ti pionirski poskusi zelo podobni: socialni prevladujejo nad ekonomskimi (graf 1).

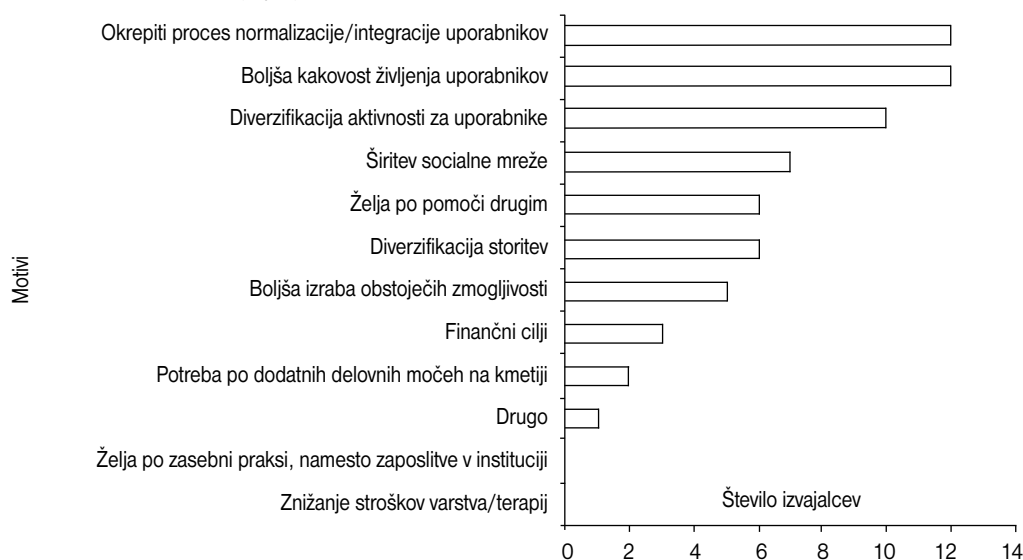
Podobni so si tudi po začetnih težavah. Najbolj jih je pestilo pomanjkanje finančnih sredstev in ustreznih znanj in izkušenj. Podpore, ki so jih bili deležni iz okolja, so bile bolj moralne kot

materialne. Le dva med njimi sta bila deležna finančne podpore iz domačih in EU socialnih in kmetijskih virov (300.000 € in 240.000 €), eden med njimi pa je bil deležen finančne pomoči iz drugih virov (10.000 €). Vsi drugi so postavitev programa financirali iz lastnih sredstev.

GOSPODARSKI VIDIKI ZELENIH PROGRAMOV

Gospodarski učinki pri izvajalcih so v najboljšem primeru skromni. Tako so ocenili v obeh invalidskih podjetjih in v enem varstveno-delovnem centru. Drugi, družinska kmetija, organizacija uporabnikov in dve instituciji, so ocenili, da je gospodarski učinek zelenega programa nizek, vsi drugi oziroma večina pa, da ga sploh ni. Da je razmerje med stroški in prihodki ustrezno, poroča devet izvajalcev, šest pa jih meni, da je to razmerje neustrezno, saj so stroški glede na prihodke previsoki (preglednica 2).

Graf 1: Motivi za uvajanje zelenega programa



Preglednica 2: Stroški in prihodki opazovanih zelenih programov po ekonomski velikosti

Ekonomska velikost	Stroški		Prihodki	
	Število izvajalcev	Povprečna vrednost v €	Število izvajalcev	Povprečna vrednost v €
Do 999 €	2	700	1	900
1.000–10.000 €	4	4.250	7	7.000
10.000–100.000 €	4	39.750	3	47.333
100.000 € in več	3	530.000	3	3.000.000
Neznano	2	...	1	...

Čeprav je ekonomska učinkovitost zelenih programov skromna, pa so ekonomska pričakovanja izvajalcev ugodna: deset jih pričakuje, da se bo gospodarski položaj zelenega programa v naslednjih petih letih izboljšal. K temu naj bi prispevali predvsem rastoči prihodki programa. Pet izmed njih pa meni, da bo ta enak (graf 2).

Svoj optimizem izvajalci zelenih programov podpirajo tudi z naložbami vanje (preglednica 3).

Poseben poslovni problem je družbena stigmatizacija uporabnikov, ki zmanjšuje konkurenčnost zelenih programov socialnega varstva z drugimi ponudniki enakih storitev na trgu. Sistem javnih podpor invalidskemu podjetništvu pa tega ne upošteva. Ni nadomestil za zmanjšano konkurenčnost zaradi predsodkov v družbenem okolju.

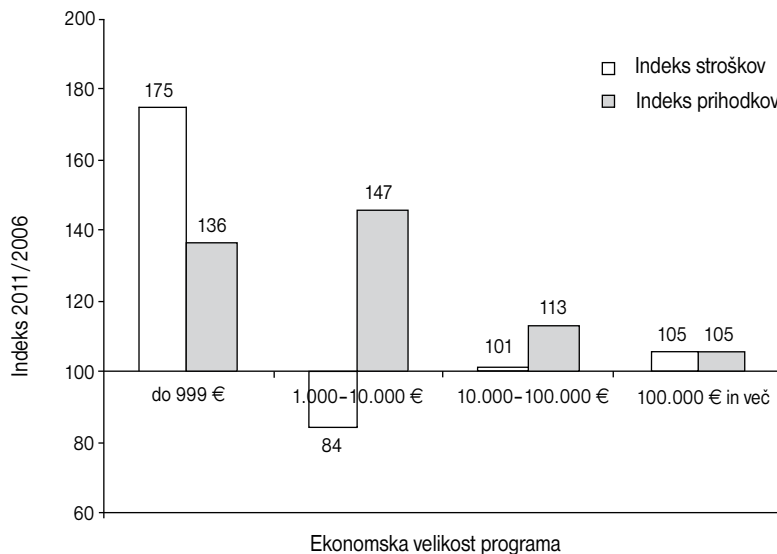
UČINKI ZELENEGA PROGRAMA

Sistem meritev učinkov zelenih programov na vse relevantne deležnike – uporabnike, izvajalce in družbeno okolje – še ni razvit, kar je tudi njihova največja pomanjkljivost in hkrati tudi eden od pomembnih razlogov za njihovo institucionalno »nevidnost«. Tudi v našem primeru so učinki samo kvalitativno ocenjeni, da ali ne, ne pa tudi kvantificirani. Prav vsi izvajalci so poudarili izjemno ugoden učinek na dvig samopodobe (preglednica 4).

Druga dva pomembna učinka, ki ju je razbrati iz pogovora z uporabniki – osebami z motnjo v duševnem razvoju –, sta večja odgovornost in večje zavedanje.

Mario samozavestno pravi: »Če me ne bi bilo na kmetiji, bi se poznalo.« Na kmetiji, na katero hodi in ki je bila tudi vključena v raziskavo, so njegov delovni prispevek v kmečkem

Graf 2: Pričakovane spremembe stroškov in prihodkov po ekonomski velikosti zelenega programa



Preglednica 3: Opazovani zeleni programi po namenu in vrednosti investicij

Namen investicije	Vrednost investicije v €				
	do 9.999	10.000-29.999	30.000-49.999	50.000-99.999	100.000 in več
Oprema za uporabnike	5	3	-	-	-
Zmogljivosti za uporabnike	-	1	1	1	1
Prilagoditve orodij	1	-	-	-	2
Prilagoditve v rastlinski proizvodnji	2	2	1	-	-
Prilagoditve v živinoreji	2	-	1	-	-

Preglednica 4: Izvajalci zelenih programov po oceni njihovih učinkov na uporabnike

Učinki	Število	
Učinki na telesno zdravje	Razvoj spretnosti	14
	Zaposlitev	14
	Izboljšano telesno zdravje	12
Učinki na duševno zdravje	Dvig samopodobe	15
	Večja odgovornost	14
	Boljše samospoštovanje	14
	Boljša motivacija	13
	Zavedanje	11
	Povečana blaginja	9
	Socialna interakcija izven programa	14
Socializacijski učinki	Delovne navade, delovna disciplina	14
	Uspešno delo	14
	Samostojnost	14
	Socialna interakcija v okviru programa	13
	Socialne spretnosti	12
	Skupinsko delo	11

Okvir 1: Zeleni program v očeh uporabnikov

Opis kmetije	
Mario	Ma gošo, pa travnik, hlev, novo garažo; 8 (število pokaže s prsti) krav; 10 (število pokaže s prsti) koz
Motivacija	
Tonček	Kogelnica je klicala v center in vprašala, če bi prišel. Rabil je pomoč in sem šel gor.
Sašo	Ko sem videl, da je dost kmetij, da si najdem kmetijo, kar sem doma delal. Nisem si upal reč. Vojka je pomagala in tovariš, ki je hišnik, ki ima kmetijo. Poleti, ko rabijo za seno spravljat.
Mario	Kmetje rabijo pomoč. Zelo rad grem, da ni dolgčas; rad pomagam
Vrednost programa	
Tonček	Jaz hodim na kmetijo, ker imam interes. Rečem, pač, mi paše. Če bi bil skoz tu, bi mi bil dolgčas
Tonči	Gnoj vozim, pa stelo režemo; je fajn ostati s kmetovo družino.
Sašo	Men je ful. Brez kmetije ni. Že prej sem hodil na kmetijo. Celi dan sem bil tam. Imam rad živali ful. Vse znam in cel dan delam. Velika kmetija. Imam rad živali. Ful rad grem na kmetijo in se razumem s tistimi tam. Vajen sem fizičnega dela.
Učinki programa	
Tonček	Če bo sneg, ali bodo šli lahko delat. Kaj bo zgodilo, če dela ne bom naredu.
Tonči	Kdaj bo pršu gospodar? Kaj je z njim?
Mario	Vreme. Kdaj bodo kosili in spravili. Zakaj me ne pokličejo, saj se ne bodo greli, če ne bo drv. Če me ne bi bilo na kmetiji, bi se poznalo.
Sašo	Hudo me je prizadelo, ker nima več živali. Veliko ima sena in ga vozi Matjažu. Zavodski konj je zbolel. Ko sem bolan, gre namesto mene delat Zdenka.
Pričakovanje	
Tonček	Rad bi hodil še naprej delat.
Tonči	Da bi na kmetiji še naprej delal, pa kdo drug – pa ne na isti kmetiji.
Sašo	Da bi širše delali tudi drugi.
Mario	Hodit gor.
Sodelovanje v anketi	
Skupno mnenje	Zanimivo, da kaj poveš. Vprašan ni preveč.
Kaj naj naredi vlada?	
Skupno mnenje	Vlada naj se potrudi, da omogoči, da bi hodili na kmetijo.
Sašo	Naj podpira ta projekt, naj da pomoč kmetijam, ko je suša, pa kmetje ne dobijo, se mi smilijo.

gospodinjstvu in pri kmetijskih delih in opravi-
lih označili kot pomemben oziroma produkti-
ven. Enako so delovni prispevek uporabnikov
ocenili tudi na drugih družinskih kmetijah.

Prav vsi so učinke zelenega programa na
izvajalce ocenili pozitivno. Pri tem so pouda-
rili zlasti strokovne izzive, ki jih ti programi
pomenijo, boljši vpogled v interese, zmožnosti
in sposobnosti uporabnikov in bolj sproščene
medsebojne odnose med osebjem in uporab-
niki. Prav tako pa so vsi složni v oceni, da je
neposredno delo na teh programih izjemno
zahtevno, naporno in odgovorno, enako zah-
tevno in naporno pa je tudi delo pri njihovi
organizaciji in upravljanju. Strinjajo se tudi
v tem, da zeleni program prispeva k ugledu
izvajalca v očeh javnosti.

Zeleni prostor, kjer se odvijajo programi, je
odprt. Mimoidoči lahko na lastne oči vidijo,
kako mladenič z motnjo v duševnem razvoju,
ki je povrh še slep, kosi zelenico v »njihov-
em« parku. Na lastne oči se lahko prepriča-
jo, da »je denar, ki gre za socialno varstvo,
koristno uporabljen«. Zeleni programi tako
pomembno prispevajo k boljšemu razumeva-
nju vprašanj, vezanih za invalidnost oziroma
bolezen in pospešujejo ter olajšajo integracijo
uporabnikov v večinsko družbo.

INSTITUCIONALNI RAZVOJNI VZVODI

Ocena odnosa javnih institucij do zelenih
programov je zelo zanimiva. Osem izvajalcev
meni, da so programi s strani javnih institucij
prepoznavni in deležni ustrezne podpore. Se-
dem pa jih meni, da se o njih samo razpravlja,
niso pa niti prepoznavni niti deležni podpor.

Kar se tiče prihodnjega razvoja zelenih
programov, so prav vsi mnenja, da je treba na
tem področju oblikovati posebno, medresorsko
usklajeno razvojno politiko z uporabnikom
kot ključnim vzvodom ob smiselni podpori
države. Njena podpora naj bi bila zlasti v
kreiranju ustrezne medresorsko usklajene za-
konodaje (kmetijstvo, varstvo okolja, socialno
varstvo), uvedbi individualnega financiranja
na področju socialnega varstva in postavitvi

ustreznega sistema finančnih kompenzacij, ki
bi združeval javna in zasebna sredstva.

SKLEP

Pozna devetdeseta leta 20. stoletja so čas, v
katerem je nastala večina opazovanih zelenih
programov socialnega varstva, ki so jih spod-
budili trdna osebna prepričanja in ustvarjalne
težnje po odpiranju kmetijstva in socialnega
varstva novim izzivom. Zato so postali tudi
nekakšen znak inovativnosti, ki pomembno
prispeva k ugledu izvajalca. Glavni motivi
pionirjev so bili že od samega začetka zagotavljanje
boljše kakovosti življenja ljudi s po-
sebnimi potrebami in prispevek k inkluzivno
usmerjenemu razvoju družbe. Prizadevali so
si popestriti aktivnosti za te ljudi, še zlasti za
ljudi z motnjo v duševnem razvoju in ljudi z
motnjo v duševnem zdravju, kot tudi za obo-
gatitev in nadgradnjo obstoječih metod in idej
na področju socialnega varstva.

Večina teh projektov so t. i. mikro projekti,
ki so prvenstveno usmerjeni v korist uporab-
nikov. Aktivnosti so strokovno načrtovane
in organizirane, izvajajo pa jih strokovnjaki-
praktiki, ki iščejo najboljše rešitve na področju
povezovanja kmetijstva in socialnega varstva v
korist uporabnikov in njihovega vključevanja
v večinsko družbo. Ekonomski učinki so jim
manj pomembni ali pa sploh nepomembni.
V primeru invalidskih podjetij, ki so v lasti
invalidskih organizacij, pa je pomembna tudi
ekonomska učinkovitost. Dobri ekonomski
rezultati so vsekakor pomemben pogoj za
zadovoljevanje potreb uporabnikov zelenih
socialnovarstvenih storitev.

Čeprav je ekonomika šibka točka zelenih
programov, so njihovi izvajalci glede njihove
ekonomske perspektive zelo optimistični.
Ocenjujejo, da se bo njihov ekonomski položaj
v bližnji prihodnosti izboljšal. Razloga za tak
optimizem sta dva. Prvi je ta, da bodo lahko
uporabili učinek krivulje učenja in izkušenj.
Drugi pa temelji na tem, da se uveljavljata dva
nova koncepta, in sicer večnamensko kmetij-
stvo in skupnostni modeli socialnega varstva,
ki poudarjata ekonomijo cilja.

K razvojnim ambicijam pri širitvi in diverzifikaciji zelenih programov prispevajo zlasti njihovi pozitivni učinki na uporabnike (Vadnal *et al.* 2004) pa tudi strokovni izzivi, pred katere ti programi postavljajo izvajalce. Zeleni programi dajejo tudi možnost, da javnost spozna, da so osebe s posebnimi potrebami sposobne narediti bistveno več, kot se od njih na splošno pričakuje. Na ta način so zeleni programi pomemben promotorji inkluzijske filozofije.

Za preseganje institucionalne praznine, v kateri sedaj delujejo zeleni programi socialnega varstva, bi bilo treba oblikovati posebno, medresorsko usklajeno razvojno politiko z uporabnikom kot ključnim vzvodom ob smiselni podpori države. Pri oblikovanju novega institucionalnega okolja pa naj aktivno sodelujejo vsi relevantni deležniki – uporabniki in njihove organizacije, kmetje in kmetijski podjetniki, izvajalci socialnovarstvenih storitev, lokalne skupnosti in država.

Izkušnje z zelenimi programi socialnega varstva kažejo, da bi lahko ti pomembno prispevali k politiki enakih možnosti, in to ne samo za uporabnike (ljudi s posebnimi potrebami), temveč tudi za majhne kmetije, ki jih trg neusmiljeno marginalizira.

Zahvala

Prav vsem, ki so si vzeli dragoceni čas in se z nami pogovarjali, se iskreno zahvaljujemo. Prav tako smo dolžni zahvalo številnim strokovnjakom s področja socialnega dela, ki so nam s svojim znanjem in izkušnjami pomagali pri iskanju odgovorov, kako pri nas povezati in preplesti kmetijstvo in socialno varstvo.

VIRI

CASSMAN, K. G., HARWOOD, R. R. (1995), The nature of agricultural systems: Food security and environmental balance. *Food Policy* 20, 5: 439–454.

COST Action 844: *Green Care in Agriculture*.

[Http://www.cost.esf.org/](http://www.cost.esf.org/) (25. 8. 2007).

FAO (1999), International conference on agriculture and land use opens in Maastricht to study the many functions of agriculture in society and the economy. [Http://www.fao.org/WAICENT/OIS](http://www.fao.org/WAICENT/OIS) (6. 2. 2001).

HASSINK, J., DIJK, M. VAN (ur.) (2006), *Farming for Health: Green-care Farming Across Europe and the United States of Amerika*. Berkeley etc.: Springer.

HOČEVAR, V., JUVANČIČ, L. (2006), *A Concept of Multifunctionality and its Dissemination to Some New Undefined Areas*. V: The 1st international conference on agriculture and rural development. Competitiveness, multifunctionality and sustainability: A new perspective for agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe. November 23-25, 2006, Topusko, Croatia. Zagreb: Zagreb: Zagrebačka županija, Sisačko-moslavačka županija (1–13).

International Community of Practice: Farming for Health. [Http://www.farmingforhealth.org/](http://www.farmingforhealth.org/) (25.8.2007).

MAXWELL, S. (1996), Food security: A post-modern perspective. *Food Policy* 21, 2: 155–165.

OECD (2001), *Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*. Paris: OECD.

MKGP (2007), *Program razvoja podeželja Republike Slovenije za obdobje 2007–2013*. [Http://www.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/saSSo/PRP_2007-2013/PRP-P30maj/prp3105/PRP19jun07/PRP16jul07/PRP25jul07/1PROGRAM_RAZVOJA_PODE.pdf](http://www.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/saSSo/PRP_2007-2013/PRP-P30maj/prp3105/PRP19jun07/PRP16jul07/PRP25jul07/1PROGRAM_RAZVOJA_PODE.pdf) (25. 8. 2007).

So Far (2006), Socialne storitve na večnamenskih kmetijah. [Http://sofar.unipi.it/index_file/domacastran.htm](http://sofar.unipi.it/index_file/domacastran.htm) (25. 8. 2007).

TERLUIN, I. J. (2003), Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories, *Journal of Rural Studies*, 19, 3: 327–344.

TOPP C. F. E., MITCHELL, M. (2003), Forecasting the environmental and socio-economic consequences of changes in the Common Agricultural Policy. *Agricultural Systems*, 76, 1: 227–252.

VADNAL, K. (1985), Kmetijstvo 2000. *Teorija in praksa*, 22, 11: 1322–1333.

VADNAL, K., FISTER, I., MUNIH, I., FERLUGA, T. (2004), Vključevanje varovancev VDC Koper v delo in življenje na kmetiji »Brdca«. *Odsev*, 2, 4: 44–47.

Vos, W., MEEKES, H. (1999), Trends in European cultural landscape development: Perspectives for a sustainable future. *Landscape and Urban Planning*, 46, 1–3: 3–14.